

**Н.Х.Холикова,
ЎзР Банк-молия академияси МВА тингловчиси,
ЧЭКИ “Hamkorbank” АТБ Чакана тўлов тизимлари ва
чакана бизнес амалиётлар сектори етакчи мутахассиси**

МОДЕРНИЗАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЛАТЁЖНОЙ СИСТЕМЫ: АНАЛИЗ, РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. В данной статье представлена обзорная картина процесса модернизации национальной платёжной системы, при этом отдельное внимание уделено актуальным изменениям. Дана экспертная оценка процесса модернизации и затронуты перспективы развития национальной платёжной системы.

Ключевые слова: национальная платёжная система, банки, инфраструктура, клиринговая система, платёжные организации, платёжные агенты, платёжный сервис, электронные деньги, интеграция, контроль и регулирование.

MODERNIZATION OF THE NATIONAL PAYMENT SYSTEM OF UZBEKISTAN: ANALYSIS, RESULTS AND PROSPECTS

Annotation. This article provides an overview of the modernization process of the national payment system, with special attention paid to the current changes. An expert assessment of the modernization process is given as well as the prospects for the development of the national payment system are touched upon.

Key words: national payment system, banks, infrastructure, clearing system, payment organizations, payment agents, payment service, electronic money, integration, control and regulation.

МИЛЛИЙ ТЎЛОВ ТИЗИМИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯ ҚИЛИШ: ТАҲЛИЛ, НАТИЖАЛАР ВА ИСТИҚБОЛЛАР

Аннотация. Ушбу мақолада миллий тўлов тизимини модернизация қилиш жараёнининг умумий кўриниши тақдим этилган бўлиб, унда охирги аҳамиятли ўзгаришларга алоҳида эътибор қаратилган. Модернизация жараёнига эксперт хулосаси берилган, шунингдек миллий тўлов тизимини ривожлантириш истиқболлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: миллий тўлов тизими, банклар, инфратузилма, клиринг тизими, тўлов ташкилотлари, тўлов агентлари, тўлов хизмати, электрон пул, интеграция, назорат ва тартибга солиш

Кириш

Ҳозирда барча мамлакатларда тўлов тизимини ривожлантиришга катта аҳамият берилмоқда. Хар куни жисмоний ва юридик шахслар, давлат органлари томонидан юз минглаб тўловлар турли тўлов тизимлари орқали амалга оширилади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, электрон тўлов тизими бозоридаги ҳолат билан мамлакатдаги сотиш ҳажми ўртасида кучли боғлиқлик мавжуд. Мамлакат иқтисодиётини ўсишига тўғридан тўғри таъсир кўрсатувчи электрон тўлов тизимини ривожлантириш зарурияти муҳим стратегик йўналишга айланмоқда. Ушбу мақолада миллий тўлов тизимининг ҳозирги ҳолати, мавжуд

муаммолари, уларни ҳал қилиш йўллари ҳамда келажагини ўрганиш мақсадида, Ўзбекистонда тўлов тизимининг ривожланиш босқичлари, тўлов тизими таркиби, ҳозирда мавжуд тўлов тизими операторлари ва ташкилотлари ҳақида тадқиқот олиб борилди.

Миллий тўлов тизимини модернизация қилишга қаратилган барча чора тадбирлар қуйидаги устувор вазифаларни ҳал қилади:

- иштирокчиларни тўлов хизматлари бозорига ишончини ошириш;
- тўлов амалиётларининг шаффофлигини таъминлаш;
- тўлов хизматини сифатини ошириш ҳамда тарифларни пасайтириш;
- тўлов тезлиги ва хавфсизлигини ошириш;
- тўловлар географиясини кенгайтириш;
- тўлов амалиётларини бажаришда мослашувчан шароит яратиш;
- миллий бозорда тўлов хизматлари, воситалари ва усуллари кенгайтириш.

Тадқиқот методологияси

Ушбу мақоланинг мақсадларига асосланиб, миллий тўлов тизимини модернизация қилиш, таркибий тузилиши ва ривожланиш босқичлари доирасида амалга оширилган тадқиқотда таҳлил, синтез усуллари, математик, тарихий, статистик, таққослаш усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар

Миллий тўлов тизимининг бугунги ҳолати бу соҳада мустақилликка эришгандан сўнг амалга оширилган ислохотларнинг самараси ҳисобланади. Келинг, миллий тўлов тизимида амалга оширилган ислохотларни босқичма-босқич кўриб чиқайлик.

1 расм. Миллий тўлов тизимида мустақиллик йилларида амалга оширилган ислохотлар

Биринчи босқич (1991-1994 й.) – электрон банклараро тўлов тизимини яратиш бўйича фаол ишлар олиб борилди. Ушбу давргача тўловлар вилоятлар ичида почта ва ташувчилар орқали ягона ҳисоблаш марказида амалга оширилган. Бу жараён

бир ҳафтани ташкил этган. Вилоятлараро ҳисоб-китоблар ҳам почта орқали авизо ҳужжатлари асосида амалга оширилган. Бунда маблағлар бир мижознинг ҳисобварағидан иккинчи мижознинг ҳисобварағига бир ойдан икки ойгача бўлган муддат мобайнида келиб тушган. Шу давр мобайнида электрон банклараро тўлов тизимига ўтиш учун тайёргарлик ишлари, аниқрок килиб айтганда, ҳуқуқий-техник база яратила бошлади. 1994 йил Вазирлар Маҳкамасининг 2 та “Банк тизимини такомиллаштириш, пул-кредит муносабатларини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ва “Ўзбекистон Республикаси банк тизимини молиявий қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорлари ҳамда “Электрон тўловлар” вақтинчалик Низоми бунга яққол мисол бўла олади. Марказий банкнинг ҳудудий бошқармалари тўлиқ компьютерлаштирилди. Юқоридаги қарорга мувофиқ тижорат банклари ҳам ўз фаолиятини компьютерлаштиришга йўналтириш шарти билан бир қатор солиқлардан озод қилинди. Секин-аста тижорат банклари амалиётлари ҳам электрон тўлов тизимига қўшиб борилди.

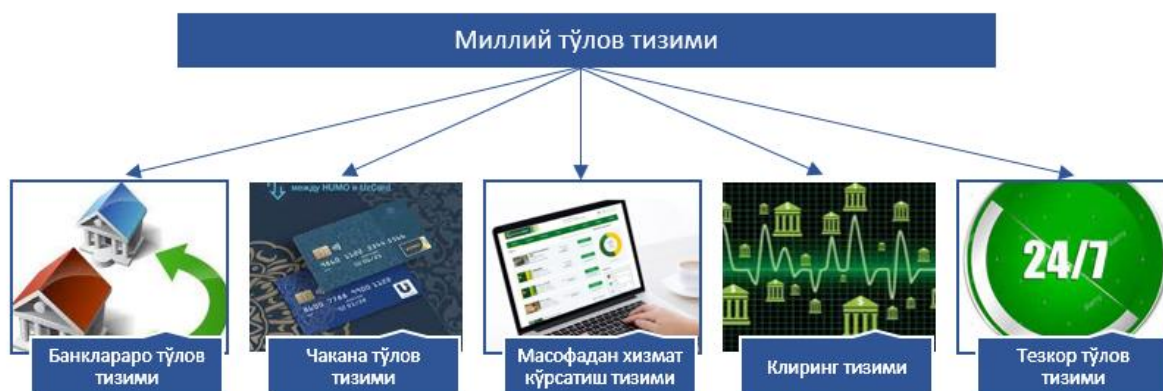
Иккинчи босқич (1995-1997йй) – Жаҳон банкининг ёрдами билан 1995 йил Марказий банк ва тижорат банклари ходимларидан ташкил топган ишчи гуруҳ томонидан электрон тўлов тизимини ишга тушириш бўйича фаол ишлар олиб борилди. 1995 йил охирида тўлиқ қоғозсиз технологияга асосланган янги электрон банклараро тўлов тизимининг дастлабки модели яратилди. 1995 йил электрон почта тизимидан электрон тўлов тизимига ўтиш даври ҳисобланади. Миллий тўлов тизимининг янги ҳисоб тизимига ўтилиши тижорат банклари ва Марказий банк тўлов тизимида туб бурилиш ясади. Электрон тўлов тизимининг мавжуд амалий дастури ривожлантирилди, ҳужжатларнинг юқори тезликда ҳудудлараро ҳисоб-китоблар - 15 дақиқада, битта ҳудуд ичидаги ҳисоб-китоблар эса – 3-5 дақиқада қайта ишланиши пул маблағлари айланишига жиддий таъсир кўрсатди. 1997 йилдан бошлаб мамлакатда пластик карта тўлов тизими иш бошлади. Хусусан, “Ўзсаноатқурилишбанк” VISA клиринг тизимини тўла ҳуқуқли иштирокчисига айланди. Шунингдек, бошқа тижорат банклари миллий пластик карта DUET ни жорий қила бошладилар.

Учинчи босқич (1998-2001йй) – бу даврда миллий банк тўлов тизимида янада такомиллаштириш кузатилди. 1998 йил Марказий банк билан Жаҳон банки ўртасида “Республика молия соҳасини ривожлантириш” учун заём ажратиш тўғрисида шартнома имзоланди. Бу лойиҳа бўйича миллий тўлов тизимини бошқариш учун ахборот тизимини яратиш, банк телекоммуникация тизимини ривожлантириш ҳамда ахборот тизими муҳофазасини яратиш масалаларини қамраб олди. Ушбу масалалар бўйича ривожланиш йўллари тижорат банклари билан биргаликда аниқланди ва чет эл экспертларининг хулосалари олинди.

Тўртинчи босқич (2002-2014йй) – бу давр миллий тўлов тизимини янада такомиллаштириш билан ўтди. Бу даврда нақд пул етишмаслиги муаммосини пластик карточкалар орқали тўловларни қабул қилиш орқали дастлаб йирик банклар томонидан йўлга қўйила бошлади. 2002 йилдан банклараро ягона вакиллик ҳисобварағи тизимини яратилиши, банкларда тўловларни ўтиш тезлигини оширди ва марказлашган ахборот тизимини ташкил этди. 2013 йил клиринг тизимини амалиётга тадбиқ этилиши, жисмоний шахсларга солиқлар,

коммунал тўловлар, мобил алоқа учун тўловларни реал вақтда тўловларни амалга ошириш ҳамда 24/7 режимда ишловчи инфокиоск ва масофадан хизмат кўрсатиш имконини берди. Шу билан бирга, “Ўзкарт” банклараро чакана тўлов тизими йўлга қуйилди.

Бешинчи босқич (2015-ҳозирги давргача) – бу босқич қолган босқичлардан ислохотларнинг тезлиги ва қўлами билан тубдан фарқ қилади. Бунга асосий сабаб, иқтисодиётда юз бераётган ошкоралик ва рақамлаштириш жараёнининг тез суръатларда ўсиши сабаб бўлди. “Миллий тўлов тизимини ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Президент қарорига асосан 2019 йил Нумо тўлов тизими ишга туширилди. Бу эса миллий тўлов тизимида рақобат мухитини яратиш ҳамда мамлакатда нақд пулсиз айланмани ошишига хизмат қилди. 2020 йилда Тезкор тўловлар тизимини ишга туширилиши, хўжалик юритувчи субъектларни 24/7 режимда тўловлар амалга ошириш имконини берди. Бу ўз навбатида мижозларга банк иш вақти, дам олиш ва байрам кунлари каби чекловларни олиб ташлади. Энди тадбиркорлик субъектлари ҳам реал вақтда контрагентлари билан ўзаро ҳисоб китобларни амалга ошириб, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнларини узлуксиз амалга ошириш имконига эга бўлдилар. 2020 йилда COVID-19 пандемия сабаб, аҳоли ўртасида тўловларни масофадан тўлаш имкониятини ўрганиш ва ишонч ортди. Бу эса мамлакатда электрон тўловларни салмоғи ошишига сабаб бўлди.

2 расм. Миллий тўлов тизимини ташкил қилувчи тўлов тизимлар

Ҳозирда мавжуд миллий тўлов тизими қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

1) Банклараро тўлов тизими – тизимда тўлов хужжати яъни мемориал ордер, тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, аккредитивга ариза ҳамда инкассо топшириқномаларини бир неча сонияда қайта ишланиб, тўловчи ва олувчига маълумот юборилади. Марказий банкнинг Ахборотлаштириш Бош маркази ва Ҳисоб-китоблар маркази банклараро тўлов тизимининг иштирокчилари, 31 та тижорат банклари эса тизимнинг фойдаланувчилари ҳисобланади.

2) Чакана тўлов тизимлари – бу жисмоний шахслар учун миллий валютадаги банк пластик карталарини муомалага чиқариш, хизмат кўрсатиш қурилмалари терминал, банкомат, инфокиоск ўрнатиш ҳамда мобил иловалар орқали чакана тўловларни амалга ошириш каби хизматлар жамланмаси. Ҳозирда мамлакатимизда 2 та тўлов тизими оператори ҳамда 30 та тўлов ташкилоти ва 7 та электрон пуллар мавжуд.

3 расм. Чакана тўлов тизимларининг иштирокчилари

3) Масофадан хизмат кўрсатиш тизими – бу юридик шахслар, якка тартибдаги тадбиркорлар ҳамда жисмоний шахслар томонидан банкнинг интернет-банкнинг, мобил-банкнинг тизимларидан фойдаланган ҳолда тўловларни электрон тарзда банкка бормасдан ўтказиш тизими ҳисобланади. Масофадан хизмат кўрсатиш тизими банклар учун рақамли офис, рақамли банк қуришда асосий пойдевор ҳисобланади. 01.10.2021 йил ҳолатига 932 123 та хўжалик юритувчи субъектлар ҳамда 17 777 012 та жисмоний шахс масофадан хизмат кўрсатиш тизимларига уланган бўлиб, 2020 йил шу кун ҳолатига нисбатан 1.5 баробар ортган.

4) Клиринг тизими – бу мамлакатимизда мавжуд чакана тўлов тизимлари Uzcard ва Humo банк карталари орқали амалга оширилган транзакцияларни реал вақт режимида амалга ошириш ва банк ҳисоб варақларида акс эттириш имкониятини берувчи тизим ҳисобланади. Бугунги кунга келиб, тизим орқали коммунал тўловлар, солиқ, божхона тўловлари, нотариал ва ФХДЁ тўловлари, жарималар, давлат хизматлари ва кадастр тўловлари, мобил алоқа, интернет провайдерлар каби 30 дан ортиқ хизматлар тўловлари ташкилотларнинг биллинг тизими орқали идентификация қилиш орқали амалга оширилмоқда. Марказий банкнинг ҳисоб-китоблар клиринг тизими орқали 2020 йил сентябрь ойида 1 962.08 млрд. сўмлик тўловлар амалга оширилган бўлса, 2021 йил сентябрь ойида тўловлар суммаси 2020 йилга нисбатан қарийб 1.5 баробарга ортиб, 2 996.05 млрд. сўмлик тўлов амалга оширилган.

5) Тезкор тўлов тизими – тижорат банклари мижозлари якка тадбиркорлар ҳамда юридик шахслар томонидан масофадан хизмат кўрсатиш тизим орқали жўнатилган тўловларни 24/7 режимида амалга ошириш имконини беради. Ушбу тизимнинг аҳамиятли томони тўловлар банк ходимлари

иштирокисиз амалга оширилиши ҳисобланди. Ушбу тизим орқали амалга оширилган транзакциялар ҳажми 2021 йилнинг сентябрь ойида 28,6 трлн сўмни ташкил этиб, бу кўрсаткич февраль ойга нисбатан қарийб 1,9 баробар кўпдир.

Жаҳон амалиёти таҳлиллари шуни кўрсатмоқдаки, ривожланган мамлакатларда чакана тўлов хизматлари соҳасида инновацион технологияларни кенг жорий этилиши бир қатор омилларга боғлиқ бўлмоқда:

- юқори рақобат муҳити;
- тижорат банкларининг фойда базасини шакллантириш;
- ахборот технологиялар соҳасида билим ва кўникмаларни ошиши ҳисобига аҳоли эҳтиёжлари кўлами кенгайиши;
- банк маҳсулотларини баҳолаш;
- банк ходимлари ва мижозлари учун максимал иқтисодий ва ижтимоий шароитларни яратиш;
- банк амалиётлари ва онлайн хизматлар сонини кўпайтириш, уларнинг самарадорлиги ва хавфсизлигини таъминлаш зарурати;
- барча турдаги ва даражадаги тўлов тизимларини интеграция қилиш зарурияти;
- ҳисоб китоб тизимлари иштирокчиларининг шаффофлиги таъминлаш;
- инновацион технологияларни ривожлантиришга оид ҳуқуқий, ташкилий ва иқтисодий базани мустаҳкамлаш;
- инновацион банк маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи кўплаб компаниялар ва мутахассислар мавжудлиги.

Миллий иқтисодиётда чакана тўлов тизимларида инновацион технологиялар жорий этиш ҳолатига баҳо берсак, мамлакатда имкониятлар катта, чунки молиявий институтлар ҳамда тўлов агентлари мамлакатда чакана молиявий тўловлар билан тўлиқ шуғулланмайдилар. Хозирда чакана тўлов тизимларини халқаро тўлов тизимларига интеграция қилиш шароитида, банклар мижозларга халқаро стандартларга амал қилган ҳолда хизмат кўрсатишлари керак. Пластик карталарнинг деярли барча хусусиятларини белгилайдиган бир нечта халқаро стандартлар мавжуд:

- ISO-7810 Идентификацион карталар – жисмоний хусусиятлари;
- ISO-7811 Идентификацион карталар – қайд этиш сусуллари;
- ISO-7812 Идентификацион карталар – рақамлаш тизими ва эмитент идентификаторларини рўйхатдан ўтказиш тартиби;
- ISO-7813 Идентификацион карталар – молиявий амалиётлар учун карталар;
- ISO-4909 Банк карталар – магнит чизигининг учинчи изини таркиби;
- ISO-7816 Идентификацион карталар – контактлари билан микросхемали карталар.

Пластик карталарни хавфсиз ишлашини таъминлаш бўйича халқаро стандартлар ҳам мавжуд, уларга: PCI DSS - маълумотлар хавфсизлиги стандарти, PA DSS - тўлов иловаси хавфсизлиги стандарти, PCI PED - Пин-код киритиш қурилмаларига қўйиладиган талаблар киради.

Хулоса

Ўтказилган тадқиқотлар асосида қуйидаги асосий хулосалар чиқариш мумкин:

- Миллий тўлов тизимида амалга оширилган ҳуқуқий ҳамда амалий ислохотлар унинг замонавий кўриниши ва мазмунини тубдан ўзгартириб, ривожланган давлатлар тўлов тизим моделларига мослаштирилди;

- Тўлов хизматлари бозорида рақобатбардош муҳитни яратилиши, тўлов хизмати сифатига ижобий таъсир кўрсатди;

- Миллий тўлов тизимини халқаро тўлов тизимлари билан интеграциялаш имкониятини берди.

Миллий тўлов тизимини ривожлантириш истиқболли йўналишлари қуйидагилар бўлиши керак:

- молиявий технологиялардан самарали фойдаланиш;

- тўлов хизматлари соҳасида рақобатни ривожлантириш, хизматлар сифатини ва кўламини ошириш;

- тўлов амалиётлари шаффофлигини таъминлаш, тўлов тезлиги, мослашувчанлиги ва хавфсизлигини ошириш.

- рақамлаштириш ва халқаро тўлов тизимлари билан интеграциялаш ҳисобига тўлов хизматлар географиясини кенгайтириш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги Қонуни 01.11.2019 й., № ЎРҚ-578;

2. “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида” 12.05.2020й., № ПФ-5992;

3. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” 07.02.2017й., № ПФ-4947;

4. “Миллий тўлов тизимини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 19.09.2018й., № ПҚ-3945;

5. “Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг ҳисоб-китоблар клиринг тизими тўғрисида”ги Низом 04.04.2014 й., № 2570;

6. “Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали электрон тўловларни амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги Низом 14.02.2006 й., № 1545;

7. “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида”ги Низом 13.04.2020 й., № 3229;

8. С.В.Криворучко, В.А.Лопатин «Национальная платежная система: Международный опыт, российская практика» Москва-2013

9. Махмудов У. Миллий тўлов тизимларимиз қай даражада ривожланмоқда? //Банк ахборотномаси. 3 март 2021 й. № 08 (1291).

10. Махмудов У. Рақамли иқтисодиёт: молиявий хизматларда унинг аҳамияти қандай? Газета “Халқ сўзи” от 07.11.2020й., № 235 (7737)

11. Интернет сайтлари: <http://www.review.uz/>; <http://www.uba.uz/>; <http://www.cbu.uz/>; <http://www.gov.uz/>; <http://www.cer.uz/>; <http://www.bankinfo.uz/>; <http://www.stat.uz/>; www.uzcard.uz, <https://cyberleninka.ru/>; https://www.gazeta.uz